

بررسی تطبیقی مفهوم، حدوث و بقای نفس از دیدگاه ملاصدرا و شیخ اشراق

فاطمه سادات حسینی^۱

چکیده

این پژوهش با عنوان «بررسی تطبیقی مفهوم، حدوث و بقای نفس از دیدگاه ملاصدرا و شیخ اشراق» با روش تحلیلی-توصیفی و کتابخانه‌ای به بیان دیدگاه دو حکیم، پرداخته است. وجود اختلاف در دیدگاه ایشان گاهاً باعث سردرگمی برای مخاطبی می‌شود که قصد شناخت نفس، توسط این دو مکتب را دارد. بنابراین ضرورت دارد که آراء به خوبی بررسی و دسته بندی شده تا باعث رهایی پژوهشگر از این سردرگمی گردد. هدف نگارش این مقاله بررسی و دسته بندی اشتراکات و تفاوت‌های دیدگاه این دو بزرگوار می‌باشد. حادث بودن نفس به معنای ازلی بودن، و بقای آن به معنای فناپذیری است. ملاصدرا و شیخ اشراق از جمله فلاسفه‌ای هستند که براساس مبانی فکری خویش، به این مباحث پرداخته‌اند و این مقاله به واکاوی این نظرات پرداخته است. نتایج حاصل از این نگاشته این است که: هر دو قائل به حادث بودن نفس می‌باشند اما شیخ اشراق، نفس را در ابتدا مجرد، و جسم و نفس را دو جوهر جدا می‌داند و تجرد را عامل بقای نفس معرفی می‌کند. ملاصدرا جسم و نفس را در ابتدا، جسمانی و واحد می‌داند که نفس بر اثر حرکت جوهری مسیر تجرد در پیش گرفته تا از جسم بی‌نیاز شده و به تجرد تام برسد. ملاصدرا تجرد را عامل بقاء نفس نمی‌داند و با استدلال‌هایی به رد این نظریه می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: بقای نفس، حدوث نفس، سهروردی، ماهیت نفس، ملاصدرا، نفس

^۱ طلبه سطح ۲، مدرسه فاطمیه درچه، f. s. hoseini ۰۰۸۶. Com

مقدمه

انسان تنها به بعد مادی و جسمانی محدود نمی‌شود بلکه دارای بعدی حقیقی و نهفته نیز هست که این بدن مادی به منزله پوسته‌ای بر روی آن است. شناخت این حقیقت پنهان آدمی که نفس نام دارد یکی از مهمترین دغدغه‌های اندیشمندان و دانشمندان از ابتدای شناخت انسان بوده است.

نفس به معنای خروج نسیم است اما در بسیاری موارد به معنای حقیقت و ذات شیء نیز به کار می‌رود. نفس آدمی خود، دارای ابعاد بسیاری است و این امر باعث گستردگی و پیچیدگی شناخت آن شده است. مهمترین دانشمندانی که در زمینه نفس انسان، به طور چشمگیر مطالعات و تحقیقاتی را انجام داده‌اند فلاسفه می‌باشند.

موضوع شناخت نفس در زمان سقراط و افلاطون رنگ و بوی تازه‌ای به خود گرفت به گونه‌ای که افلاطون و پیروانش مباحث نفس را از مباحث طبیعی جدا کرده، آن را به صورت مجزا و در قالب انسان شناسی مطرح نمودند. با ظهور اسلام و رویکرد آن نسبت به این موضوع، شناخت نفس در بین فلاسفه و حکمای مسلمان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد و حتی در روایات اهل بیت به صورت ویژه به آن پرداخته شد. اهمیت این موضوع در اسلام از آن جهت است که شناخت نفس ارتباط شدیدی با دو اصل اساسی دین، یعنی توحید و معاد داشت و بروز آن با حدیث نبوی «من عرف نفسه فقد عرف ربه» گسترده‌تر گردید زیرا در آن شناخت خداوند به طور مستقیم با شناخت نفس آدمی امکان‌پذیر شده است. ضرورت شناخت نفس تا بدانجاست که انسان به وسیله آن می‌تواند مراتب کمال و فضایل را طی نموده و به هدف خلقت خویش یعنی مقام خلیفه‌الهی دست یابد.

در قرن چهارم هجری فلاسفه مسلمان به ویژه ابن سینا به طور خاص به این موضوع پرداختند، بعد از ایشان سهروردی با کتاب حکمه الاشراق و ملاصدرا با کتاب اسفار اربعه به طور جدی این بحث را دنبال نمودند. تا قبل از زمان شیخ اشراق فلاسفه، به ویژه حکمای مشاء به شرح قواء و صور ادراکی نفس می‌پرداختند اما سهروردی مباحث را به علم الهی نزدیک ساخته و پایه آن را علاوه بر عقل بر مبنای علم حضوری و معرفت درونی بنا نهاد. وی با این روش دریچه‌ای تازه در علم فلسفه گشود و راه را برای کشف و شهود قلبی باز نمود.

بعد از سهروردی صدرالمتألهین تحت تأثیر همین نظریه شناخت نفس را علاوه بر روش عقلی از روش کشف و شهود دنبال نمود. در قرن اخیر فلاسفه‌ای مانند علامه طباطبائی، علامه حسن‌زاده و آیت الله جوادی عاملی با نوشتن کتبی مجزا و حتی شرحی بر کتب فلاسفه پیشین به این موضوع اهتمام ورزیدند.

این مبحث تا به امروز نیز ادامه داشته و پژوهشگران کتب بسیاری را در این راستا نگاشته و به نقد و بررسی آراء فلاسفه پیشین پرداخته‌اند. به عنوان مثال غلامرضا فیاضی با کتاب علم النفس فلسفی، عبدالرسول عبودیت با کتاب نظام حکمت صدرایی و دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی با کتاب شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی این مباحث را دنبال نموده و نظر فلاسفه را شرح داده‌اند. کتب نام برده هرکدام به صورت جداگانه آراء و نظرات فلاسفه را نقد و بررسی نموده‌اند، مقاله حاضر علاوه بر بررسی نظرات دو فیلسوف مشهور اسلام، ملاصدرا و سهروردی، به مقایسه آراء ایشان نیز پرداخته است. اخیراً مقالات فراوانی نیز در این زمینه نگاشته شده که هر یک به صورت کلی یا جزئی به بررسی ابعاد نفس پرداخته‌اند از جمله این مقالات مقاله بررسی و تحلیل تطبیقی جاودانگی نفس در اندیشه سهروردی و ملاصدرا از محمد گودرزی است که در این مقاله جاودانگی و بقای نفس از دیدگاه دو حکیم مقایسه شده است اما در آن دلایل و شواهدی که دو فیلسوف برای بقاء ارائه نموده‌اند، به طور کامل بیان نشده است. مقاله حاضر علاوه بر بیان نظرات، دلایل مطرح شده از جانب ایشان را نیز ذکر نموده است. مقاله دیگر مقایسه آراء ملاصدرا و سهروردی در موضوع نفس است که در این مقاله به صورت کلی و اجمالی برخی از مهمترین اوصاف نفس بیان شده است اما این نگاشته سه ویژگی مهم نفس از منظر دو فیلسوف بیان شده و دلایل ایشان نیز مطرح گردیده است. مقاله دیگر «تجرد نفس» سفری از جسمانیة الحدوث تا روحانیه البقا، از رضا اکبریان و سیما محمدپور دهکردی است که در این مقاله نیز تنها حدوث و بقای نفس از منظر ملاصدرا مطرح شده است اما مقاله حاضر به بیان این اوصاف به صورت تطبیقی با فیلسوفی دیگر پرداخته است.

اکنون با توجه به اهمیت شناخت نفس، انسان موظف است، این علوم را از منابع معتبر فراگرفته و مسیر سعادت ابدی خویش را بییماید. از جمله این منابع نظریات همین دو حکیم بزرگ اسلام، سهروردی و ملاصدرا است.

این مقاله با روش توصیفی و جمع‌آوری مطالب به روش کتابخانه‌ای نگاشته شده و هدف آن بررسی تطبیقی سه ویژگی مهم مفهوم، حدوث و بقای نفس از دیدگاه این دو فیلسوف بزرگ و بیان نقاط اشتراک و افتراق آنها است.

۱- مفهوم شناسی

معنای لغوی: نفس در لغت با معانی متعددی به کار رفته است برای مثال نفس به معنای روح، جان و روان است. مثلاً وقتی گفته می‌شود (خرجت نفس فلان) یعنی روح فلانی خارج شد. یا (الله يتوفى الانفس حين موتها)^۱ یعنی خداوند ارواح را به هنگام مرگ قبض می‌کند.^۲ در جای دیگر نفس به معنای حقیقت و همه شیء است: «قَتَلَ فلانَ نفسَه و اهلَكَ فلانَ نفسَه؛ ای اوقعِ الا هلاکِ بذاته کُلها و حقیقتَه» یعنی تمام ذات و حقیقت فلانی هلاک شد.^۳ نفس به معنای خون نیز آمده است؛ مانند، «سائلت نفسهُ اى دمه» یعنی خورش ریخت. و یا مثلاً در حدیث آمده است: «ماليس له نفسٌ سائل فانه لا ينجس الماء اذا مات فيه» یعنی حیوانی که خون خون جهنده ندارد، اگر در آب بمیرد، آب را نجس نمی‌کند.^۴ برخی گفته‌اند نفس یعنی عین هر چیز، مثلاً وقتی گفته می‌شود «رأيت فلاناً نفسَه» یعنی عین فلانی را دیدم. گاهی نفس به معنای چشم زخم هم به کار می‌رود: «نفسه بنفس»: به او چشم زخم رساندم. نفس به معنای اراده و مقصد، ننگ و عار، بزرگی عظمت، همت و چیرگی، ارجمندی و عقوبت نیز آمده است.^۵ علامه طباطبائی نفس را به معنای مجموعه روح و بدن می‌داند، و می‌گوید مثلاً آیه (من عمل صالحاً فلنفسه و من أساء فعليها)^۶ به معنای این است که، هر کس در دنیا کار صالح انجام

^۱ زمر: ۴۲

^۲ ابن منظور، ص ۱۳۳ - ۱۳۵ / صلیبیا، معجم الفلسفی، ج ۲، ص ۴۸۱ / طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۳۴۵، دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ص ۶۶۱

^۳ ابن منظور، همان

^۴ جوهری، الصحاح تاج الغته وصحاح العربیه، ج ۷، ص ۳۲۵

^۵ نفیسی، فرهنگ نفیسی، ج ۵، ص ۳۷۴

^۶ فصلت: ۴۶

دهد در آخرت خیر آن را می‌بیند و هرکس کار بد انجام دهد خودش در آخرت ضرر می‌بیند)^۱ طریحی می‌گوید کلمه نفس عربی است، و در حالت مذکر و مؤنث معنای متفاوتی دارد. نفس در حالت مؤنث که جمع آن انْفُس و نُفُوس است به معنی روح، روان، و در حالت مذکر در معنای جسد و اندام انسان، چشم، خون، همت، عیب، کیفر، آب.^۲ ابن فارس در معجم مقاییس اللغة می‌گوید «نفس» النون و الفاء و السین اصل واحد يدل على خروج النسيم كيف كان، و اليه يرجع فروعه) نفس در اصل به معنای ذات و اصل است و در مجموع به سه معنا به کار می‌رود، به معنی روح، معنای ادوات تأکید و معنای ذات و اصل.^۳ خلیل احمد فراهیدی معتقد است نفس همان روح است که به جسم حیات می‌بخشد و جمع آن نفوس است.^۴ ابن منظور می‌گوید: نفس در کلام عرب دارای دو معنا است، یکی به معنای (روح) است وقتی گفته می‌شود نفس فلانی از بدنش خارج شد یعنی روحش خارج شد؛ و دیگری حقیقت شیء وقتی گفته می‌شود قتل فلان نفسه، یعنی آن فرد حقیقت خود را از بین برد.^۵

حادث در لغت به معنای چیزی نو که در قدیم نبوده است. همچنین به آنچه که بدیع، اتفاقی و عارضی باشد نیز حادث گویند.^۶ این واژه در لغت و عرف به این صورت به کار می‌رود که هرگاه زمان به وجود آمدن شیئی دیرتر از شیء دیگر باشد یا در واقع متأخر از دیگری باشد شیء دوم حادث، و اولی قدیم است.^۷ در مبادی و اصلاحات فقه حادث به دو صورت معنا شده است، حادث زمانی و حادث ذاتی. حادث زمانی، شیئی است که مسبوق به نیستی است و حادث ذاتی، شیئی است که در وجودش نیاز به دیگری دارد.^۸

^۱ طباطبائی، المیزان، ج ۱۷، ص ۴۲۷

^۲ طریحی، همان، ص ۱۱۴

^۳ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۶۰

^۴ فراهیدی، العین، ج ۳، ص ۱۸۳

^۵ ابن منظور، همان

^۶ نفیسی، فرهنگ نفیسی، ج ۲، ص ۱۱۹۱

^۷ طباطبائی، نهایه الحکمه، ص ۲۸۶

^۸ جلالی‌زاده، مبادی و اصطلاحات اصول فقه، ص ۱۲۷

جوهری مفارق از ماده است و پس از حادث شدن به تدبیر بدن می‌پردازد. پس نفس، نوری حادث است که حدوث آن همزمان با حدوث بدن مادی است اما روحانی و مجرد از جسم و ماده می‌باشد. و از آن جهت که تدبیر بدن را به عهده دارد به جسم وابسته بوده و به آن نیاز دارد. اما ملاصدرا نفس و جسم را دو جوهر جدا نمی‌داند بلکه معتقد است: نفس و بدن دو مرتبه متفاوت از یک حقیقتند و در واقع نفس، همان بدن و بدن، همان نفس است که نفس مرتبه بالاتر و بدن مرتبه پایین‌تر است. وی معتقد است حدوث بدن در ابتدا جسمانی و دارای جرم بوده است که با بدن به وجود آمده و بعد از گذر زمان و بر اثر حرکت جوهری به موجودی روحانی و ملکوتی تبدیل می‌گردد.

مفهوم	ملاصدرا	سهروردی
مفهوم	نفس: کمال اول برای جسم طبیعی دارای حیات بالقوه است	نفس: نور مجرد، که در بدن انسان تصرف کرده و آن را تدبیر و سیاست می‌نماید
حدوث	قائل به حدوث نفس که در زمان حدوث، جوهری جسمانی است و با بدن مادی دو مرتبه از یک حقیقتند	قائل به حدوث بدن که در زمان حدوث، جوهری مجرد و بی‌نیاز از بدن است
بقاء	نفس باقی است و علت بقای آن نمی‌تواند مجرد آن باشد.	نفس باقی است و علت بقای آن مجرد آن است

قرآن کریم، ترجمه شیخ حسین انصاری

منابع فارسی

- ۱- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی، تهران، انتشارات حکمت، چاپ هشتم، ۱۳۸۸ ه. ش
- ۲- ارسطو، درباره نفس، ترجمه علیمراد داودی، تهران، انتشارات حکمت، چاپ دوم، ۱۳۶۶ ه. ش
- ۳- بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیقی، ترجمه علی اکبر فیاض، انتشارات هرمس، ۱۴۰۱ ه. ش
- ۴- جلالی‌زاده، جلال، دمبادی و اصطلاحات اصول فقه، تهران، نشر احسان، ۱۳۸۷ ه. ش
- ۵- حسن زاده آملی، حسن، معرفت نفس، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۱ و ۱۳۶۲ ه. ش
- ۶- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، دانشگاه تهران، ۱۳۴۱ ه. ش
- ۷- رحمانی، غلامرضا، خودشناسی فلسفی، قم، بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه. ش
- ۸- سبزواری، ملاهادی، شرح منظومه، قم، نشر ناب، ۱۳۸۱ ه. ش
- ۹- سهروردی، شهاب الدین یحیی، حکمه الاشراق، مترجم: اکبری، تهران، انتشارات علم، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه. ش
- ۱۰- -----، مجموعه مصنفات، تصحیح: هانری کربن، تهران، مطالعات فرهنگی، چاپ چهارم، ۱۳۸۸ ه. ش
- ۱۱- شیرازی، محمدابراهیم ملاصدرا، اسرارالایات، تهران انجمن حکمت اسلامی، ۱۳۶۱ ه. ش
- ۱۲- -----، اسفار اربعه، ترجمه: محمد خواجهی، تهران، انتشارات مولی، چاپ اول، ۱۳۸۰ ه. ش
- ۱۳- -----، شواهد الربوبیه، مترجم جواد مصلح، تهران، سروش، چاپ سوم، ۱۳۸۳ ه. ش
- ۱۴- -----، مبدأ و معاد، سید جمال الدین آشتیانی، تهران، انجمن حکمت فلسفه ایران، ۱۳۵۴ ه. ش

- ۱۵- -----، **مفاتیح الغیب**، مفتاح ۱۵، تصحیح محمد خواجهی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳
- ۱۶- طباطبایی، محمد حسین، **تفسیر المیزان**، ج ۱۷، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۷۲ ه. ش
- ۱۷- -----، **نهایه الحکمه**، قم، موسسه النشر اسلامی، چاپ دهم، ۱۴۰۶ ه. ق
- ۱۸- عبودیت، عبد الرسول، **نظام حکمت صدرایی**، تهران، انتشارات سمت، چاپ دوم، ۱۳۸۹،
- ۱۹- فیاضی، غلامرضا، **علم النفس فلسفی**، موسسه آموزش - پژوهشی امام خمینی، قم، چاپ دوم، ۱۳۹۰
- ۲۰- قرشی، علی اکبر، **مفردات نهج البلاغه**، تهران، مرکز فرهنگی نشر قبله، ۱۳۷۷ ه. ش
- ۲۱- مصباح یزدی، محمد تقی، **شرح جلد هشتم اسفار**، تحقیق و نگارش: محمد سعیدی مهر، قم، موسسه آموزش و پژوهش امام خمینی، ۱۳۷۵ ه. ش
- ۲۲- نصری، عبدالله، **سفر نفس**، تقریرات استاد حائری یزدی، تهران، انتشارات نقش جهان، چاپ اول، ۱۳۸۰ ه. ش
- ۲۳- نفیسی، علی اکبر، **لسان العرب**، الصحاح، بیتا
- ۲۴- -----، **فرهنگ نفیسی**، تهران، انتشارات خیام، بی تا
- ۲۵- یزدان پناه، سید یدالله، **حکمت اشراق**، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۸۹ ش

منابع عربی

- ۱- ابن زکریا، احمد بن فارس، **معجم مقاییس اللغة**، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، بی تا
- ۲- ابن سینا، حسین بن عبدالله، **الاشارات و التنبيهات**، مع الشرح نصرالدین طوسی و شرح، قطب الدین رازی، ۱۴۰۳ ق

- ۳- ابن منظور، جمال الدین، محمد بن مکرم، لسان العرب، نشر ادب حوزه، قم، ۱۴۰۵ ه.ق
- ۴- جمیل الصلیب، المعجم الفلسفی، دارالکتب البنانی، بیروت، بی تا، چاپ اول
- ۵- جوهری، اسماعیل بن حاد، الصحاح تاج الغته وصحاح العربیه، بیروت دارالعلم الملائین، ۱۴۰۷ ه.ق
- ۶- شیرازی، صدرالدین، حکمه المتعالیه فی اسفار الاربعه، بیروت، لبنان، دارالمحجه البیضاء، الطبع الاولى، ۱۳۴۳ ه.ق
- ۷- -----، مفاتیح الغیب، موسسه تحقیقات و مطالعات اسلامی، ۱۳۶۳ ه.ش
- ۸- الطریحی، شیخ فخرالدین، مجمع البحرین، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۰۸ ه.ق
- ۹- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تحقیق: مهدی خزومی و ابراهیم صامرائی، تصحیح: اسعد طیب، اسوه، قم، ۱۴۱۴ ه.ق
- ۱۰- مصلح، جواد، ترجمه و تفسیر شواهد الربوبیه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ ش

مجلات و نشریات

- ۱- رنجبر، سمیه، بررسی تحلیلی تبیین «حقیقت نفس»، از دیدگاه علامه مجلسی و نقد آن از دیدگاه ملاصدرا، وزارت علوم، فناوری و تحقیقات، خرداد ۱۳۹۰ ه.ش
- ۲- شکر، عبدالعلی، تجرد نفس از نگاه عقل و دین در حکمت صدرایی، مجله علمی - پژوهشی فلسفه دین، دوره دهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۲ ه.ش
- ۳- قاسم‌پور، حسن، بررسی انتقادی براهین علیه جاودانگی و بقای نفس، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، شماره ۱۷، دوره ۵، ۱۳۸۸ ه.ش
- ۴- کردی، یارالله، حدوث و بقای نفس از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا، تهران، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۳ ه.ش

۵- گودرزی، محمد، بررسی تطبیقی نفس در حکمت اشراقی سهروردی و حکمت متعالیه

ملاصدرا، پایگاه اطلاعات علمی ایران داک (گنج)، سال ۱۳۹۵ ه.ش

۶- محسنزاده، بقای نفس از نظر ابن سینا، شیخ اشراق و ملاصدرا، سایت موقوفه مجازی حجت الاسلام

دکتر محسنزاده

۷- یزدانی‌زاد، خدیجه، ماهیت نفس از دیدگاه ملاصدرا، عضدالدین ایجی و عزیزالدین نسفی،

دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، پایگاه اطلاعات علمی ایران داک (گنج)، بهمن ۱۳۹۷ ه.ش

سایت‌ها

۱- alefbalib.com

۲- ganj.com

۳- lib.eshia.ir

۴- noormags.com

۵- sid.ir